

УДК 1 (091): (477)

ЕВОЛЮЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИН

Оксана Рудакевич

*Львівський національний університет імені Івана Франка, вул. Університетська, 1,
Львів, 79000, Україна, kafilos@franko.lviv.ua*

Розглянуто польський культурно-філософський вплив на формування української національної свідомості та прагнення українців на вільний розвиток, а також на свободу соціального буття, репрезентуючи найбільш цікаві праці польських й українських дослідників у сфері державотворення. Висвітлено національний польський і український контекст культури та історії у становленні державності з урахуванням особливостей та політичних розбіжностей.

Ключові слова: національні прагнення, культурні взаємини, націоналізм, національна ідея, державотворча концепція, культурно-історичний досвід.

Україна і Польща – два слов'янські сусідні народи. Багатовікові, різноманітні взаємини залишили у свідомості населення обох країн чимало і позитивних, і негативних моментів. Правда про польсько-українські стосунки часто фальсифікована та неодноразово використовувалась зацікавленими особами для поглиблення неприязні між двома народами.

Взаємини між Україною і Польщею досліджували багато авторів, серед них: І. Лисяк-Рудницький, Я. Дашкевич, Л. Зашкільняк, М. Крикун, Я. Грицак, М. Кугутяк та інші, а також польські вчені С. Кіневич, А. Хвальба, Р. Вандич, С. Мацкевич, Г. Стронський. У контексті розвитку ідей націоналізму українсько-польські відносини аналізують Г. Касьянов, М. Розумний, Р. Шпорлюк, А. Валіцький, Б. Гротт, Р. Людвіковський та ін.

XIX-початку XX ст. політичні взаємини між поляками і українцями в Галичині склалися по-різному. Вони відзначалися зіткненням національно-політичних інтересів обох народів, які проживали в цій провінції Австро-Угорської монархії. Натомість культурні взаємини між українцями та поляками в цей час були різноманітними: від особистих контактів митців і до взаємного наукового дослідження, проведення спільних мистецьких заходів тощо.

Щодо еволюції українського націоналізму, то у світлі загальносвітової тенденції взаємодії світоглядів, доктрин та ідеологій польська модель є вельми важливою. Сучасний дослідник націоналізму Г. Касьянов твердить: „Український націоналізм значною мірою був продуктом зовнішніх впливів... Зрозуміло, що без наявності відповідних внутрішніх передумов виникнення українського націо-

налізму в будь-яких формах також було б неможливим. Проте саме зовнішні чинники і впливи стали тим необхідним поштовхом, завдяки якому український націоналізм став реальністю, перетворився на духовну, ідеологічну і політичну силу” [3, с. 323–324].

Філософсько-ідеологічне становлення українського націоналізму в першій половині XIX ст. відбувалося під впливом німецького етнографічного та італійського революційного романтизму, та більш активний вплив все ж таки спричинили Центральної Європи, зокрема чеська та словацька модель державності з етнографічною особистістю народу, також невтомна боротьба поляків за відновлення своєї державності безсумнівно стала надихаючим прикладом для утвердження ідеї як культурної, так і політичної незалежності України.

Важливу роль у цьому процесі в Україні відіграла ідея слов'янської єдності.

У середині XVIII ст. Юзеф Яблоновський пише працю „L'emprie des Sarmates”, пройняту слов'янським патріотизмом [2, с. 252].

Особливого звучання ідея слов'янської єдності набула для польської інтелігенції після втрати незалежності. Після 1791 р. Гуго Колон написав фантастичну історію про початок слов'янських народів, а Ян Павло Вроніч у поемі „Сивілла” звеличує давню Польщу, починаючи від Казимира Великого до Т. Костюшка [13]. У „Гімні до Бога” Вроніч пов'язав патріотичну ідею з релігійною вірою в божественне провидіння, що готувало ґрунт для майбутнього польського романтичного месіанства [2, с. 275]. Пізніше цю ідею широко розвинули А. Міцкевич та Ю. Словацький. Усі свої патріотичні сподівання Я. Вроніч пов'язував зі слов'янським відродженням. Таким чином, слов'янська ідея для поляків стала моральним знаряддям розбудови національної ідеї. На початку XIX ст. поляки єдині серед слов'ян вели свідому національну боротьбу і широко використовували у своїх визвольних змаганнях панславізм.

А. Міцкевич у „Літературному товаристві” в Парижі виховав цілу плеяду діячів слов'янського відродження. З початку 30-х років слов'янською ідеєю захопилися росіяни і чехи.

Важливою віхою панславізму стала праця Яна Колара „Про літературну взаємність між різними племенами та говірками слов'янської нації” (1836). Центр слов'янства перейшов до Праги. Цей твір став маніфестом творення окремої наднаціональної духовно-культурної спільності. Я. Колар висунув ідею об'єднання всіх сил слов'янства для спільної справи. Ця духовна спільність стала помітним фактором культурного життя Європи, твір Я. Колара спонукав східно-європейську інтелігенцію до активності. Формувалася самосвідомість нових слов'янських еліт, що ввійшла як складова частина в національну свідомість усіх „пробуджених” слов'янських народів.

У другій половині XIX ст. суспільний поступ спонукав українську інтелектуальну еліту до пошуку нових національних аргументів на підтримку української

окремішності та державотворчості. У цей період розвинулася та активізувалася російська концепція „самодержавство, православ'є, народність”, що впливала на українську національну ідею як протидія та як активізуюча сила.

Слід визнати, однак, що найбільш потужним чинником в еволюції українського націоналізму стала конкуренція з поляками, яка давала наочний приклад національної самоорганізації для українців, адже вони майже у всьому копіювали своїх противників. „Є всі підстави стверджувати, – зауважив Г. Касьянов, – що етнічна концепція польської нації, яка набула поширення у другій половині XIX ст., стала могутнім поштовхом для виникнення відповідних поглядів серед діячів українського руху початку століття” [3, с. 325].

Таким чином українська національна еліта опановувала європейський досвід націостановлення. XIX сторіччя стало часом інтелектуального визрівання нації, збагаченого духовно-інтелектуальною енергією. Усвідомлення та декларування елітою своєї української ідентичності – на противагу польській – було результатом складної внутрішньої роботи. Відмова від ”польськості” – це вибір між двома світоглядами, складний, оскільки у польській спільноті відчувалася сильна організація. Польською мовою вільно говорила свобода, міркує Р. Шпорлюк. На його думку, сила полонізму полягала в тому, що полонізм „давав вступ і до революційних змов, і до ватиканської курії”, а „українізм – нічого подібного запропонувати не міг” [9, с. 125]. Причиною цього було те, що “українізм” як свідомість існував на дещо іншому рівні, ніж полонізм: в Галичині – *Gente Ruthenus Natione Polonus*, в Буковині – *Gente Ruthenus Natione Romanus*, за Збручем – *Gente Rutheus Natione Russus*, хоча поступово приходило усвідомлення, що це є частини одного організму.

У першій половині XIX ст. існувала полонофілська течія серед галичан, що не було нонсенсом, якщо пригадати українську школу польського романтизму. Їх прояви любові до України не суперечили польським патріотичним переконанням, адже поняття „Україна” сприймалось лише як територія. „Поляки української культури малювали в своїй творчості образ ідилічної України. Разом з тим вони пильно вилучали з української традиції все, що нагадувало про „власне вільну самостійну, протестуючу Україну” [7, с. 133].

Відмовляючи українському народові у праві на самостійний національний розвиток, поляки дивились на нього як на етнографічну масу, яка, „за рецептом самого Міцкевича, має послужити гноєм для польської культури” [6, с. 101].

На формування української національної свідомості мала значний вплив і польська політична думка. Польський революційний рух намагався реалізувати ідею історичної Польщі в кордонах до 1772 року, яка, за словами І. Франка, „була джерелом безчисленних польських помилок і наших нещаст” [8, с. 205].

Польські публіцисти, письменники зверталися до українців з ідеєю, що Польща, Русь-Україна і Литва утворюють нероздільну цілість, що поляки і українці є

„синами одної матері”, і обіцяли українцям повну рівноправність у майбутній вільній Польщі [6, с. 100].

Хоча були й інші точки зору, як наприклад, графа Тарнавського, переконаного в тому, що „у Галичині не винищувати, а розводити й плекати треба руську національність, тоді вона зміниться і над Дніпром... Вона залишиться Руссю, але Руссю, по-братерському з'єднаною з Польщею і відданою одній спільній справі” [5, с. 426].

Цікавою та активно українською політичною думкою була теорія Францішка Духінського, де вказано на відмінність між українцями і росіянами, але разом з тим наголошено на расовій єдності Польщі та Руси-України [5, с. 167].

Щодо історичних початків українського народу, то Ф. Духінський вважав за велику помилку починати історію Московщини зі слов'ян Києва і Новгороду, а не з фінських племен Поволжя, вказував на те, що присвоєння правителями Москви назви „Росія” є історичною узурпацією. Разом з тим Духінський стверджував, що все історичне минуле Руси треба включати до польської історії.

М. Чайковський розробляв ідею федералізму, де майбутня Польща мала б стати конфедерацією під владою спадкового короля, а Україна в ній мала бути автономією.

Важливими були ідеї І.В.Терлецького. Він висловлювався за демократичну слов'янську федерацію, що об'єднує шість народностей: польську, чеську, руську, ілірійсько-хорватську-сербську, болгарську та російську. „Ми припускаємо федеративний зв'язок усього слов'янського племені, прагнення до якого помітне вже й сьогодні: великий всеслов'янізм у духу Божім з вільним розвитком усіх окремих народностей... Кожен із слов'янських народів організовується відповідно до власних потреб, кожен матиме свій уряд, а вони стікатимуться в один центральний уряд, що об'єднуватиме всіх і керуватиме всіма” [4, с. 239].

На думку Терлецького, Польща є лідером „латинських” слов'янських народів, а Русь-Україна – слов'ян греко-слов'янської традиції. Тому активно виступав за польсько-українське порозуміння та співпрацю, тим самим він намагався „згармонізувати” усе слов'янське плем'я. „Союз Русі з Польщею за обопільної свободи є навіть конче потрібний для майбутності цілої Слов'янщини... він допоможе полякам поєднатися зі слов'янським рухом, русинам – піднести греко-католицьку церкву, розвинути свою національність і мову...” [4, с. 240].

Демократичний федералізм Терлецького високо оцінив І. Лисяк-Рудницький, який відзначив “сильну відповідність між формулюванням Терлецького і Кирило-Мефодіївців, хоча кожен із них прийшов до цих ідей самотужки ” [4, с. 243].

Ідеал відбудови „триєдиної Польщі” був чужим українцям, і в традиційному, і в демократичному реформованому варіантах. Все це було відображено в подальшому перебігу українсько-польських стосунків, зокрема у трактуванні поль-

ських ендеків, соціалістів та національно-визвольного руху в Галичині й на Волині.

Однак не можна заперечити, що розвинуті поляками ідеї були цінними для розвитку національної свідомості та політичної думки українців. Вийшовши з національного суспільства, що мало міцні державницькі традиції, досвід активного спротиву чужоземному гнітові поляки-українофіли та українці польського походження змогли передати багато що із перелічених вище якостей українському визвольному рухові. Їх вплив “сприяв піднесенню українського відродження над рівнем аполітичного культурного регіоналізму” [5, с. 276].

Під впливом польського фактора можна говорити про еволюцію українського культурницького націоналізму та перехід до стадії політичного націоналізму з відповідними методами боротьби. Так, політична думка націонал-демократів зародилася з критики “політичного романтизму” (1890). Спочатку думки цієї ідеологічної групи, на противагу програмам угодовців та аполітичних позитивістів, зосереджувалися на пропаганді ідеї “дієвої польської політики” та бажанні незалежності.

Ендецька критика романтизму зосередилася на тому, що, по-перше, ідеалістичній вірі у вищій етичній інстанції (поняття, норми), до яких можна апелювати у суперечках між націями, Р. Дмовський протиставляв думку, що всі міжгрупові стосунки підлягають безжальним законам боротьби за існування, і смішними є сподівання на перемогу власної справи лише з огляду на її моральну справедливість.

“У жоднім краї не існувала так довго, як у Польщі, політична спадщина першої половини XIX століття, – писав Р. Дмовський, – віра у пануванні справедливості у стосунках між народами, у результативність обстоювання своїх прав перед незалежною та об’єктивною європейською думкою, визначення історичних фактів як “злочинну” і “криву” переконання в кінцевій перемозі “правого діла”, неврахування реальної розстановки сил у міжнародному житті і нерозуміння того, що наслідок кожної справи залежить насамперед від випадкового співвідношення цих сил” [12, с. 38].

Ці ілюзорні політичні сподівання, а також схильність вдаватися до політичних дій без чітко окресленої мети і зважування засобів названо політичним романтизмом. Формулюючи прагнення національної демократії, Р. Дмовський поставив завдання “витравлення решток політичного романтизму”, мотивуючи свої погляди тим, “що в стосунках між націями нема справедливості й кривди, а лише сила і слабкість” [11, с. 212].

По-друге, розумінню патріотизму як служінню “національній ідеї” або ж як самоприреченню “національній честі” Р. Дмовський протиставляв програму безумовного захисту об’єктивного інтересу, що не мусить збігатися з волею більшості з етичними умовностями. “Нація, – писав Р. Дмовський, – має насамперед

обов'язок дбати про свої інтереси". "Для нас вихідним пунктом є не доктрина, а наш власний інтерес" [10, с. 25].

Ще один ідеолог національної демократії Сигизмунд Баліцький вивів теорію національного егоїзму як природного права кожної нації [15, с. 119].

Р. Дмовський доповнював, що "інтерес польської нації, як цілого, є найвищою мірою політичних цінностей, у міжнародних відносинах існує широка царина суперництва інтересів, які не вдається погодити, де на той чи інший бік стають не з почуття справедливості, а з почуття солідарності з певною стороною зпоміж суперників. При чому дбають про "справедливий морально обґрунтований чи правомірний інтерес" тієї чи іншої нації [12, с. 106–107].

По-третє, Р. Дмовський протиставляв безумовне підпорядкування громадянської свободи національному благу, яке не може ототожнюватися зі свободою індивіда вже хоча б тому, що цього не завжди дозволяє міжнародне становище. Це виходило з особливого твердження, що національні прагнення поляків справді мають бути присвячені справі незалежності, але, з погляду на розстановку сил і геополітичне становище, цей ідеал не може бути метою актуальної польської політики.

Думка про суперечності між розквітлою польською вольністю та необхідністю захисту держави, якій загрожували сусіди, відображала стан напередодні розподілів Польщі. Головним її речником був Станіслав Сташіц, який вважав, що якщо країна хоче зберегти незалежність, то її громадяни можуть мати лише стільки свободи, "скільки дозволяє зовнішній союз країни", "що Річ Посполита, оточена деспотичними країнами, обов'язково мусить відчувати в себе наслідки деспотизму" [14, с. 210–211].

Ідеологи польської національної демократії розглядали націю як природний продукт етнічної диференціації та визначали її в культурно-мовних категоріях, чим звужували поняття нації і тому свідомо називали себе націоналістами.

Осердям ендецької ідеології була ідея нації як органічного цілого, до якого індивід належить або має належати цілком. Ідентифікація одиниці з національним егоїзмом не була, проте, рівнозначною безкритичній ідеалізації традицій. Такі традиції давньої Речі Посполитої, як віротерпимість, дотримання політичної свободи і громадянських прав, надання рівних прав шляхті литовській та українській – все це ендеки вважали виразом недозрілості шляхти, доказом втрати інстинкту боротьби.

Р. Дмовський вважав, що наприкінці XVIII століття польська шляхта перетворилася з лицарської на розбещену, втративши в результаті волю і вміння боротися.

Схильність до романтизму та месіаністична ідеологія польської слабкості й поразок сприймалася як наслідок ненормального історичного розвитку. Ідею "христовості Польщі", розіп'ятої нібито заради порятунку інших націй, Р. Дмовський

вважав відразливою [10, с. 186]. “Кожна нація, – писав Р. Дмовський, – має дбати лише про власні інтереси, жодна нація не може марити, що вона невинна і морально краща ніж інші... Розділи Польщі були не “злочином”, а лише природним наслідком її слабкості”. “Поляки повинні облишити апеляції до неіснуючого сумління людства і навчитися у своїх ворогів мистецтва перемогати” [10, с. 187].

У цій боротьбі вони повинні застосувати наступальну тактику і скеровувати її не лише проти держав-загарбників, а й проти власних національних меншин – насамперед проти українців та євреїв. Вони користувалися доктриною, геополітичний вектор якої був спрямований на схід і яка ґрунтувалася до двох ідейних стрижнях, тісно переплелих між собою:

1) народи, що знаходяться на східному і, частково, північному пограниччі з Польщею (так звані кресові народи), – це не ніщо інше, як „етнографічний матеріал”, – нерозвинені та нездатні до самостійного існування спільноти. Порівняно з ними, польська культура перебуває на значно вищому щаблі розвитку, тому Польщі належить виняткова цивілізаційна місія – асиміляція цих „нецивілізованих” територій;

2) „кресові” народи (українці, білоруси, частково литовці) – це смуга, позбавлена цивілізації; будучи народностями слабкими і неспроможними витворити власну культуру, вони рано чи пізно неодмінно будуть поглинені цивілізаційним впливом. Оскільки, з одного боку, вони межують з Росією, їм загрожує зросійщення. Тому Польща повинна бути з культурною місією на цих теренах першою.

І хоча ендеки визначали націю як культурно-мовну етнічну категорію, свої прагнення вони не обмежували етнографічно Польщею, а були переконані, що омолоджена польська нація, відроджена і доповнена активними народними масами, репрезентує на східних рубежах цивілізаційну вищість, а тому має прагнути до експансії, поєднаної з колонізацією непольського населення на етнічно змішаних теренах.

„Дмовський був прихильником “дійової” політики в межах політичного реалізму, і то такого реалізму, котрий разюче відокремлював політику від моральності. Мірою справедливості політики була для нього ефективність з точки зору інтересу нації, а не національної моральності чи умовностей честі... Національні прагнення поляків мають бути присвячені ідеалові незалежності” [16, с. 42].

Ендеки розширили соціальну базу польської нації, зробили шляхетську ідеологію більш прагматичною, не відкинувши її як таку. „Польський національний табір почав переймати від шляхетської верстви не тільки владу, а й ментальність, – пише М. Демкович-Добрянський на початку XX ст. Почали творитися нові суспільні прошарки, найсильніший серед них інтелігенція та бюрократія. Ці верстви не витворили ні свого світогляду, ні стилю, а перейняли в цілому ментальність польської шляхти з „кресів” з усіма її злими прикметами” [1, с. 106–107].

Підсумовуючи, можемо констатувати, що Р. Дмовський підносив силу як єдиний аргумент, а найкращим засобом оголосив національну експансію як прояв здорової національної енергії.

На противагу ендекам, Ю. Пілсудський початково був схильний до федералістичної концепції майбутньої Польщі. Ця доктрина відома як „польський прометеїзм”, однак її реалізація на практиці не відбулася. Перевагу отримала великодержавна традиція, що тягнулася з часів шляхетської І Речі Посполитої.

Так, Конституція 1921 року запроваджувала демократичний парламентський устрій і в цілому була прогресивним документом. Вона гарантувала всі демократичні права і свободи, згідно з якими національні меншини мали отримати національні права [2, с. 458]. Тоді як Нова Конституція 1935 року завершила процес перебудови устрою Польщі на авторитарних засадах. Ідея суверенітету народу, яка переважає в демократичних конституціях, була замінена державною ідеологією, що ґрунтувалася на засадах елітарності влади. Все це зближувало Нову Конституцію 1935 року з основними законами тоталітарних держав [2, с. 480].

Отже, процес “національного пробудження” непольських народів на теренах І Речі Посполитої продовжений полум'яними ідеями польського романтизму за законами протидії та за правом сильного, однак польський ендецький політичний націоналізм, відповідно, спровокував своїми активними діями український політичний націоналізм.

1. Демкович-Добрянський М. Українсько-польські стосунки в ХІХ сторіччі. – Мюнхен: Український вільний університет, 1969. – 119 с.
2. Зашкільняк Л. Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів: Вид-во Львівського національного університету ім. І. Франка, 2002. – 752 с.
3. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.
4. Лисяк-Рудницький І. Іполіт Володимир Терлецький // Історичні есе. – Т. 1. – К.: Основи, 1994. – С. 221–251.
5. Лисяк-Рудницький І. Францішек Духінський та його вплив на українську політичну думку // Історичні есе. – Т. 1. – К., 1994. – С. 265–281.
6. Охримович Ю. Розвиток української національно-політичної думки // Вишкільний курс. Матеріали до історії розвитку суспільно-політичної думки в Україні ХІХ–ХХ ст. – Брюссель, Мюнхен; Лондон, Нью-Йорк, Торонто, 1970. – Ч. 3. – С. 101–202.
7. Франко І. Йосиф-Богдан Залеський // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К., 1955. – Т. 18. – С. 130–138.
8. Франко І. Наш погляд на польське питання // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К., 1986. – Т. 45. – С. 199–212.
9. Шпорлюк Р. Українське національне відродження // Україна. Наука і культура. – К., 1991. – Вип. 25. – С. 164–185.
10. Dmowski R. Myśli nowoczesnego Polaka. Warszawa, 1989. – 186 s.
11. Dmowski R. Niemcy, Rosja a kwestia polska. – Wrocław: Nortom, 2000. – 149 s.

12. Dmowski R. Polityka polska: Odbudowanie państwa. Warszawa, 1988. – T.1 – 320 s.
13. Kiniewicz S. Historia Polski 1795-1918 r. – Warszawa PWN, 1987. – 420 s.
14. Staszic S. Pisma filozoficzne i społeczne. – Warszawa, 1954. – T. 1.– 350 s.
15. Toruńczyk B. Narodowa demokracja // Antologia myśli politycznej „Przeglądu wszechpolskiego”. – Londyn, 1983. – S. 118–130.
16. Walicki A. Trzy patriotyzmy. Trzy tradycje polskiego patriotyzmu i ich znaczenie współczesne. – Warszawa: Respublika, 1991. – 52 s.

EVOLUTION OF THE UKRAINIAN NATIONALISM IN THE CONTEXT OF THE UKRAINIAN–POLISH RELATIONS

Oksana Rudakevych

*L'viv Ivan Franko National University, Universytets'ka Str., 1
L'viv, 79000, Ukraine, kafilos@franko.lviv.ua*

The most interesting investigations of the Polish and Ukrainian explorers in the sphere of creating a state are represented. It deals with national Polish and Ukrainian cultural and historical state–formation context taking into consideration regional peculiarities and coordination of political discrepancy.

Key words: national aspiration, cultural relations, nationalism, national idea, conceptions of state–formation, cultural and historical experience.

Стаття надійшла до редколегії 12.11.2005

Прийнята до друку 26.12.2005